

HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI

Opiskelijakirjaston verkkojulkaisu 2003

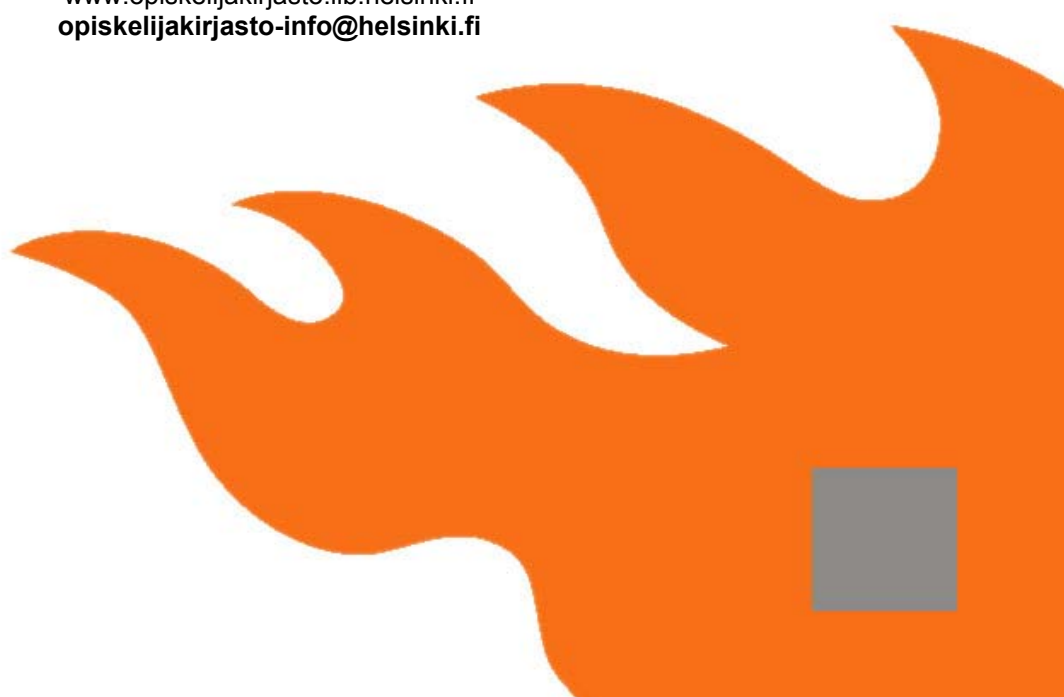
Den gustavianska upplysningen

Sten Lindroth

Julkaisija: Stockholm; Nordstedt, 1981
Julkaisu: Svensk lärdomshistoria (4) Gustavianska tiden
ISBN 91-1-813092-5
s. 166-193

Tämä aineisto on julkaistu verkossa oikeudenhaltijoiden luvalla. Aineistoa ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman oikeudenhaltijoiden lupaa. Aineiston verkko-osoitteeseen saa viitata vapaasti. Aineistoa saa opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

Helsingin yliopiston Opiskelijakirjasto
www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi
opiskelijakirjasto-info@helsinki.fi

DEN GUSTAVIANSKA UPPLYSNINGEN

Under Gustav III:s tidevarv blir den franska upplysningskulturen allmän egendom i Sverige. Därav erhåller epoken sin intellektuella egenart. Alla bildade kände till och läste de franska mästarna, *les philosophes*: Voltaire, Helvétius, Marmontel den stora Encyclopédie och de smärre koryféerna - för att inte tala om Rousseau. Den anda av förnuft, ljus och kvickhet, som var själva ryggraden i den kultur vi kallar gustaviansk, var alltigenom franskt importgods; ingen betydde mer för den än Voltaire. Från Paris hämtades också den allmänna livsstil - libertinismen, det bekymmerslösa lättsinnet - som bredde ut sig i hovets och aristokratiens salonger. Därifrån togs också de officiella estetiska doktrinerna och förebilder till de kungliga scenernas teaterstycken och operor. Sin triumf upplevde det franska kulturinflytandet på 1780-talet - samtidigt som nya idéströmningar redan arbetade på att krossa det.

Det hade som vi minns gått trögt med upplysningsfilosofiens framsteg i Sverige under frihetstiden. Voltaire, Rousseau och encyklopedisterna vann inträde vid Lovisa Ulrikas hov och i den krets av frisinnade poeter som samlades kring fru Nordenflycht, på 1760-talet sipprade de nya tankarna in åtminstone vid Uppsala universitet. Men om en samlad svensk upplysningsrörelse kan omöjligt talas. Ansatserna var få och spridda, ännu vid frihetstidens utgång härskade den wolffska skolastiken vid universiteten, prästerna jagade med tvivelaktig framgång kättare och de bildade lekmännen - aristokrater, ämbetsmän och akademiker - var mest alla självklart troende och gick i kyrkan. Först under gustaviansk tid gavs möjligheter för en scenförändring. Den berodde framför allt på den intellektuella maktförskjutningen i det svenska samhället. Universiteten förlorade i betydelse, i stället kom vår andes stämning att dirigeras från Stockholm, där K. Maj:t och litteratörerna angav tonarten för dagen. Nu först tillkom vad som förut saknats - en grogrund, en miljö. en sekulariserad aristokratisk och borgerlig salongskultur fjärran från akademiskt gräl och teologiskt förtryck, i vilken upplysningsfilosofien kunde slå rot och trivas. Den tog sig

många uttryck, det var stor skillnad mellan Gustav III:s av statsnyttan förestavade deklamationer och de borgerliga litteratörernas aggressiva fritänkeri. Av oöverskådlig betydelse blev de i alla bildade kretsar lästa debattorgan, som bar fram de upplysta idéerna. Kellgrens Stockholms-Posten gick i spetsen, på 1790-talet bjöd Leopold konkurrens i Extraposten, men också andra tidningar gjorde sig nu till talesmän för den moderna världsåskådningen, även utanför Stockholm; den på 1770-talet publicerade Tidningar utgifne i Upsala blev organ för det akademiska frisinnet, också Göteborgspresen gjorde sitt.

Medan detta pågick ändrade upplysningskulturen efter hand karaktär i sitt hemland Frankrike. Dess grundsatser - förnuft och natur, frihet och medmänsklighet - ifrågasattes väl inte, men något av den gamla filosofiska glöden var mot 1700-talets slut borta. De stora mästarna gick hädan, Voltaire och Rousseau båda 1778, Diderot 1784, redan 1772 avslutades den stora Encyklopédien. Bara med den upplysta propagandans hjälp hade man inte lyckats förvandla världen, trötthet och pessimism började smyga sig in bland filosofer och framstegsvänner i Paris. När upplysningen i Sverige nådde sin middagshöjd, hade den i Frankrike blivit vardagsvara och utkämpade inte längre de stora slagen för sanning och rätt. Argumenten mot fanatism och vidskepelse var en gång för alla framförda, ingen kunde ändå göra det bättre än Voltaire. I stället orienterades den upplysta viljan, mer eller mindre i det fördolda, mot den praktiska handlingen. Som en frukt av filosofernas frihetsläror och den nya känslsamhet som nu från alla håll vällde in, framväxte en högstämmd medborgaranda eller civism, med den romerska republiken som ideal och inte bara i Davids målningar romerskt draperad. Rousseau mer än någon annan tillhandahöll sprängstoffet, både idéer och känslor; sommaren 1789 konstituerade sig nationalförsamlingen och den stora revolutionen bröt ut, de mänskliga fri- och rättigheterna utropades.

På många vägar nådde den franska kulturen det gustavianska Sverige. Paris var världens centrum, och dit i första hand ställde den svenska adeln sina ofrånkomliga utlandsresor för att förvärva sig en världsmannamässig bildning; som kronprins och kung visa-

36. Vitterhetsakademiens Voltairemedalj. Gravyr av J. F. Martin

de Gustav III vägen. I franska armén fanns ett särskilt regemente, Royal Sudois, helt befolkat av unga svenska officerare, ett fyrtiotal kring 1770. En liten svensk konstnärskoloni i Paris med Roslin, Lafrensen d. y, och Peter Adolf Hall som främsta namn drev rokokons sensualism till den yttersta förfining. Också svenska akademiker sökte sig till Frankrike och Paris under sina studieresor på kontinenten. Vid seklets mitt hade många medicinare och kirurger vistats där, senare stannade humanisterna i Paris under *le grand tour* och avlade visit hos berömdheterna, enkannerligen Rousseau i hans undangömda kammare; gärna fortsatte de till Ferney för att få en skymt av den

gamle Voltaire. Men i den minskade utsträckning universitetsmännen ännu reste, förblev annars de tyska universiteten, främst Göttingen, alltjämt de förnämsta bildningshär-darna. Över huvud har upplevelsen av Frankrike och det franska på ort och ställe i litterata kretsar betytt mindre än man kunde vara benägen att tro. De båda främsta företrädarna för den vittra franska upplysningen i Gustav III:s Sverige, Kellgren och Leopold, hade aldrig satt sin fot i Paris, Kellgren inte ens varit utanför landets gränser. Det gavs möjligheter nog att här hemma översvämmas av franskt väsen. På högsta nivå svarade våra ambassadörer i Paris för att den kulturella förbindelsen mellan Paris och Stockholm hölls levande. De var män av lysande gåvor och finaste bildning - Carl Gustaf Tessin hade en gång slagit upp dörren på vid gavel, snart följd av Carl Fredrik Scheffer, de franska fysiokraternas vän, och ambassadör under lång tid var sedan poeten Gustav Philip Creutz, vilken älskad av alla, bland dem Voltaire, obesvärat rörde sig vid hovet i Versailles och i filosofernas salonger. Hans efterträdare Staël von Holstein var åtminstone gift med Madame de Staël. Men mest betydde självfallet den obehindrade tillgången på den nya franska litteraturen. De numera ganska välförsedda boklådorna i Stockholm kunde tillhandahålla vad som önskades - tidskrifter, romaner, teaterpjäser, reseskildringar, samlade verk. På den vägen tog man del också av den engelska vitterheten, även den nya och romantiska som Young och

Ossian, vilken nästan enbart nådde oss i fransk översättning. Slotts- och herrgårdsbiblioteken fylldes av de franska auktorerna, och franska talade och skrev alla. Det är något av en gåta, i varje fall ännu inte utrett, hur och var tidens svenskar på hemmaplan lärde sig språket. Universitetens franska språkmästare kan ha täckt bara en ringa del av behovet. Många bedrev självstudier i de franska språkläror som fanns (som den lundensiske språkmästaren Kraaks bekanta *Grammaire françoise* 1746) och adelsbarnen drillades under informatorer; men därmed återkommer frågan, var dessa inhämtat den eleganta världens tungomål.

En gång förut hade fransk kultur lika enväldigt behärskat svenskt bildningsliv - under folkungatiden. Men då bars den upp av ett tunt

skikt Parisutbildade klerker, nu var den dagligt bröd för hela det kultiverade svenska etablissemanget. 1770- och 1780-talens upplysta gustavianer levde av känslor och tankar, som långsamt mognat under ett århundrade och syntes dem själva orubbliga. Andå var det en döende värld. Upplysningens grundläggande samhällsidéer - "frihet och mänskorätt" för att tala med Leopold - skulle väl genom tidens stormar räddas över till kommande släkten, i Sverige som annorstädes, och lägga grunden för 1800--talets demokratiska Europa. Men eljest stod det franska kulturinflytandet kring sekelskiftet 1800 inför sin undergång. Det gällde vitterheten, den estetiska sfären, där de urmodiga fransk-klassiska doktrinerna sedan länge underminerats och snart omfattades bara av Leopold och hans lärjungar. Men också den upplysta filosofiens dyrbaraste ägodel och kärna - förnuftstron - förlorade sin eggelse för att bestridas och sedan begabbas. Vid universiteten byttes Loeke ut mot Kant, med nyromantiken och den tyska kulturvägen ett stycke in på det nya seklet var förvandlingen fullbordad.

Gustav III och filosoferna

Hos kungen själv, Gustav III, sökte sig upplysningssidéerna sitt maktfullkomliga uttryck. Det var i varje fall hans egen syn på saken. Han betraktade sig som mönsterbilden av den upplyste monarken - "den förste medborgaren bland ett fritt folk". På Gripsholms slott lät han upphänga paradporträtt av de tre samtida regenter han mest beundrade och strävade att efterlikna: morbrodern Fredrik den store, kejsarinnan Katarina och Josef II. De var filosofer på tronen, hänförda av den franska upplysningens tankevärld ville de genom fördomsfria reformer bereda sina undersåtar lyckosalighet.

Gustav III var sedan barnsben uppfostrad med fransk kultur och vitterhet. Hans guvernörer under de mest mottagliga åren, Tessin och Carl Fredrik Schefer, var båda gamla Parisambassadörer och såg i Frankrike den europeiska civilisationens garant. Tessin lite gammaldags, hade väl inget till övers för den radikala upplysningens gudlöshet, för vilken han varnade den spåde prinsen. Den yngre Schefer var långt mera hemmastadd i den nya salongsfilosofien, förmedlade den senaste franska litteraturen till

hovet, beundrade Voltaire och diskuterade redan 1760 med den fjortonårige prinsen häpnadsväckande tes, att vetenskapen och konsterna fördärvat människorna. Ett par år senare lästes vid aftonunderhållningen på slottet högt ur Helvétius' farliga De l'esprit. Mer än någon annan gav drottningen själv, Lovisa Ulrika, sin prägel åt den intellektuella atmosfären vid hovet. I det stora bibliotek hon byggde upp på Drottningholm, fanns så gott som all viktigare fransk litteratur alltifrån 1600-talet, med hjälp av Grimms Correspondance littéraire inhämtade hon löpande skvaller och litterära nyheter från Paris. Först och sist var Voltaire hennes idol, närd av hans prästhat och ironier förmedlade hon sin entusiasm till sonen. För den unge Gustav III blev Voltaire den oöverträffade, av honom lärde han sig att genomsåda det ömkliga

37. Gustav III. Målning av Lorens Pasch d. y. Detalj. Konstakademien

mänskliga skådespelet. Mästarens epos Henriaden lär han som barn ha kunnat utantill - Voltaire grät av lycka, när han fick höra det. Av prinsens brevväxling med Lovisa Ulrika på 1760-talet framgår, hur mor och son samlades kring lärofadern. De läser, drottningen dock med mindre nöje, dennes nykomna berättelse *L'ingénu*, tillsammans njuter de av de senaste "godbitarna från Ferney", *ces bonbons ... de la fabrique de Ferney*. Som mogen kronprins och tronföljare (1770) ger Gustav ett samlat omdöme om sin inställning till filosofernas furste: det är Voltaire mänskligheten har att tacka för "de framsteg som förnuftet börjar göra", han är den förste som vågat gå till angrepp mot fanatismen. Därmed syftas på hans kamp mot prästerskapet, för den religiösa toleransen, en huvudsak för både Lovisa Ulrika och Gustav. Ingen av dem sparade på krutet. Prästerna, skrev prinsen, har mer än några andra förhindrat människornas lycka och förnuftets framsteg.

Någon djupare lärdom förvärvade Gustav III aldrig. Hans uppfostrare klagade, för vetenskaperna hade han ingen smak och han avskydde att anstränga sig. Men vad som roade honom inhämtade han med yttersta lätthet, och av den franska litteraturen var honom upplysningsfilosoferna bara den mindre delen. Gustav slukade historia och memoarer för att förbereda sig till sin framtida kungagärning (särskilt fängslades han av kardinal de Retz' livfulla *Mémoires*) och hämtade av de stora tragöderna från *le grand siècle*. Corneille och Racine, allt det överspända idealistiska patos som skulle bli hans styrkekälla i kommande svåra tider. Franska teaterpjäser och fransk opera fyllde honom till randen, och franska var hans egentliga modersmål - på franska, ortografiskt svårt förvildad, skrev han helst sina brev också till svenskar som Armfelt och Leopold.

Med en av de ledande franska upplysningsmännen, Jean-François Marmontel, trädde Gustav tidigt i personlig förbindelse. Marmontel, voltairian och medarbetare i Encyklopedien, publicerade 1767 sin politiska roman *Bélisaire*, där han varmt försvarade toleransen. Det kom till stort bråk, teologerna vid Sorbonne kastade sig över honom men Voltaire inskred till hans försvar; affären hörde till sensationerna för dagen. Nära vän till Ulrik Scheffer och Creutz översände Marmontel *Bélisaire* (redan 1768 översatt på svenska)

till kronprins Gustav, som genast tackade med rader värdiga en filosofernas lärjunge: den allmänna opinionen stod på Marmontels sida och fördömde Sorbonne; en gång skulle den kyrkliga censuren helt försvinna; måtte Marmontel fortsätta att utbreda "vårt århundrades ljus"! Gustav ovetande, men knappast till obehag, lät Marmontel publicera hans brev, med vilket han för hela det upplysta Europa framstod som en framstegets förkämpe. Han fortsatte att skriva till den franske filosofen, och ville skicka denne pengar till en staty över Voltaire - försvararen av familjen Calas, fanatismens och vidskepelsens vedersakare.

Våren 1771 träffade Gustav personligen de franska filosofer han dittills beundrat på avstånd. Han befann sig nu i Paris för att vinna Versailles för den svenska politiken och göra sin person känd och älskad i inflytelserika kretsar. Framgången uteblev inte. Ambassadören Creutz och Carl Fredrik Scheffer som var med på resan, hjälpte honom att finna sig till rätta, Gustav rörde sig fritt i de litterära salongerna och lärde känna flera av de tongivande upplysningsmännen - Marmontel, Grimm, Helvétius och vältalaren Thomas, besökte t.o.m. Rousseau. Särskilt imponerad blev han inte; dessa herrar, skrev han till Lovisa Ulrika, är "trevligare att läsa än att träffa", Marmontel var en stor pratmakare. Långt bättre trivdes han hos några högt kultiverade damer av ädel börd, främst den spirituella grevinnan d'Egmont, i vars loge på teatern han mottog budskapet om Adolf Fredriks bortgång, och grevinnan de Boufflers, sammanboende med prinsen av Conti och värdinna i en berömd salong. Tjugo betryggande år äldre än Gustav III blev den kloka och frisinnade grevinnan de Boufflers - Rousseaus och Humes vän - en oöverträffad väninna och biktmor. Ända till kungens död brevväxlade de båda med varandra, mest om politiska ting, där grevinnan gav Gustav lektioner i de upplysta tänkesätt som hövdes en modern monark.

Hemkommen iscensatte Gustav III omsider 1772 års statskupp, följd med intresse och delvis väntad av hans nyförvärvade vänner i Paris. Som fäderneslandets fader och befriare ville han leda ett enat svenskt folk mot dess sanna jordiska lycka. Från fransmännen kom uppmuntrande tillrop. Själve Voltaire gratulerade till revolutionen med ett översänt poem, och när Marmontel hört av sig tackade Gustav III med ett brev, där han

antydde sina förhoppningar inför framtiden. Han ville att hans regering skulle bli "den sanna filosofiens", denna välgörande och nyttiga filosofi som angrep fördomarna och upplyste folket om dess verkliga intressen. Gustav III menade sig i Sverige ha återupprättat den sanna friheten, sådan upplysningsmännen fattade den; bara den klarsynta grevinnan de Boufflers dröp smolk i glädjebägaren och framhöll att den nya författningen gav Gustav alltför stor makt och lätt kunde utmytna i den dödliga sjukdom för en stat, som kallades envælde.

Det är obestridligt, att Gustav III:s reformverksamhet under det lyckliga 1770-talet hör hemma i upplysningens tankevärld. Han ville gentemot statsmakten garantera medborgarnas rättigheter deras frihet, säkerhet och proprietet. Det skedde ibland halvhjärtat; den nya tryckfrihetsförordningen 1774 betecknade som vi sett knappast något framsteg utöver 1766 års. Men i andra fall gick han, mer eller mindre påverkad av bröderna Scheffer fördomsfriare fram. 1775 frigavs efter fysiokratiska föredomen spannmålshandeln, och strafflagstiftningen humaniserades i ett par repriser genom förbud mot tortyr i brottmål och minskad tillämpning av dödsstraffet. Själv betraktade Gustav III dessa samhällsreformer som storartade vittnesbörd om hans upplysta sinnelag, och han såg till att de blev bekanta i Frankrike. Sin förordning om spannmålshandeln skickade han till den store Turgot, som inspirerat den. Voltaire tillställde han inte bara sin tryckfrihetsförordning utan också via Creutz notifikation om den nationella dräkt han ville påtvinga det fria svenska folket, vilket Voltaire fann förträffligt. Som mest högstämmd framträder kungen, när han inför Marmontel skall kommentera sin religionslagstiftning. Det gällde att bekämpa den religiösa fanatismen, äntligen kunde man skåda en nutida som upplysts av insikt om toleransens och jämlikhetens välsignelser. Så yttrade sig en voltairian. Hänförd hade Gustav hyllat den ålderdomssvage filosofen vid hans triumfatoriska intåg i Paris våren 1778: det hade i världshistorien funnits många kungar, men bara en Voltaire.

Sådant var inte bara en munnens bekännelse Att Gustav III åtminstone i yngre dagar uppriktigt omfattade ett antal av de centrala upplysningssidéerna, kan inte betvivlas. Tolerans, humanitet, medborgarlycka var för honom självklara honnörsbegrepp och

han handlade i överensstämmelse därmed. Men varken teoretiskt eller praktiskt drog han några långtgående slutsatser av den nya filosofien. Den rastlösa handlingsmänniskan och esteten Gustav III hade föga behov av en genomtänkt världs- och människo-åskådning, och med det radikala fritänkeriet inom dem upplysta vänsterfalangen hade han inget gemensamt. Hans ungdoms förakt för prästerskapet stegrades aldrig till religionshat; den mogne Gustav III var religiöst likgiltig eller indifferent, betygade utåt sin vördnad för den lutherska kyrkan som nödvändig för samhällets bestånd och lockades en tid av frimurarmystiken vid hovet. Hans frisinnade reformer var heller inte bara resultat av filosofernas lärdomar utan lika mycket framdrivna av handfasta ekonomiska realiteter: det gäller främst religionslagstiftningen. Till sist var allting en fråga om tidsmode och spel inför den europeiska opinionen. Den upplyste despoten var på allas läppar: vilka var de franska filosofernas vänner och beundrare om inte Fredrik den store och kejsarinnan Katarina - vid deras hov välkomnades Voltaire och Maupertuis, La Mettrie och Diderot. Den monark som inte ville akterseglas måste inordna sig i mönstret och framställa sina gärningar som upplysningsfilosofiens frukter. Gustav III, med sitt sinne för det effektfulla gjorde det målmedvetnare än de flesta. Det gällde att hålla sig väl med filosoferna i Paris, bifall från dem genljöd över Europa - de var ryktets och ärans härolder, inflytelserikare än några andra avgjorde de vad som skulle applåderas eller visslas ut på dem europeiska scenen.

Som landsfader och kulturmakts i upplysningens tjänst uppfattades Gustav III också i sin svenska samtid, främst av de litteratörer, som var beroende av hans nåd. "En filosof på tronen ... den förste bland sina medborgare i ljus och smak", skrev Kellgren, som personligen aldrig stod honom mycket nära. Och för skulptören Sergel, den mest trofaste av gustavianer, tedde sig kungen som en stråle av det himmelska ljuset, "den mest upplyste, den mest välvillige monark, sorti jorden har frambragt". Som Apollo di Belvedere framställde han honom i sin staty på Skeppsbron.

Med tiden gjorde sig andra röster hörda. Urrader 1780-talet mörknade det över scenen, den svenska nationen böjde sig inte efter monarkens vilja. Närd av gamla frihetsidéer samlade sig adeln till opposition mot det tilltagande förtrycket från ovan, och

Gustav III tvingades inskrida mot den aristokrati, som han älskade och ständigt ville ha i sin närhet. Medan hatet växte, stegrades det oroliga, nyckfulla och självförbrännande i Gustav III:s svåråtkomliga väsen. Nu först nådde kungens teaterraseri sin höjd, tidvis föreföll han leva bara för operarepetitioner, riddarspel och kostymfester; librettoförfattare, kompositörer, dekoratörer och dansöser hade gyllene dagar. Den gustavianska epoken som glans och estetiskt äventyr, esprit och hovskandaler är framför allt en 1780--talskultur. 1786 försiggick premiären på kungens. Kellgrens och Naumanns gemensamma skapelse, operan Gustaf Wasa - tidens största teaterhändelse. Samma år inrättade Gustav III Svenska akademien som nationell högberg för den vittra smaken och förnyade Vitterhets historie och antikvitets akademien som den svenska ärans förkunnare. Pressad av de yttre omständigheterna och sin egen törst efter ryktbarhet drev han samtidigt ett allt hänsynslösare politiskt spel, plötsligt avbrutet av skottet på operamaskeraden.

Det blev under dessa förhållanden inte mycken tid över till sociala framsteg och filosofernas skrifter. Gustav III avlägsnade sig under 1780-talet från sin ungdoms mästare, och när han 1784 inför sitt andra Parisbesök övervägde sin ställning till dem, skrädde han inte orden. Till varje pris ville han undvika "herrar filosofer". De ville behärska allt, gjorde anspråk på att styra hela världen fastän de inte kunde styra sig själva, och talade om fördragsamhet fastän de var mer ofördragsamma än ett helt kardinalskollegium. Medan Gustav III alltmer orienterade sig mot den självhärskarpolitik, som kulminerade i förenings- och säkerhetsakten 1789, förbereddes revolutionen i Frankrike. Att den inspirerades av filosofernas radikala samhällstänkande, betvivlade ingen, allraminst Gustav III. Något gemensamt med den "filosofisk-demokratiska anda", som nu härskade i Paris, hade han inte. Rousseau höll på att ta över efter Voltaire, och då ville han inte vara med längre. När revolutionen väl var ett faktum, förkunnade Gustav III som legitim monark sin avsky. Fransmännen var "Europas orangutanger". I romantiskt nit drömde han om att ställa sig i spetsen för ett europeiskt fursteförbund, som skulle krossa revolutionen och återställa den gamla ordningen i Frankrike. Teaterns värld av illusioner och bravurarior var in i det sista Gustav III:s naturliga hemvist.

Kellgren och Stockholms-Posten

Någon pålitlig kunskap om upplysningsidéernas spridning i det gustavianska Sverige äger vi inte. Mer eller mindre ytligt uppfattade hade de blivit på modet vid hovet och i aristokratiens kretsar, troligen i långt ringare grad på lantliga herrgårdar, där en gammaldags livsstil levde kvar. Vad som obestridligen kan sägas är att borgerliga litteratörer och journalister i Stockholm utgjorde den svenska upplysningens kärntrupp och betydde mer än några andra för att forma den till en kulturrörelse, som också i vårt land ansågs skola inleda ett ljusets och förnufts tidevarv. Kellgren, Leopold och Rosenstein, vilken naturligt hör hemma i denna kämpande grupp, var dess främsta namn och Stockholms-Posten dess huvudorgan för att påverka och vinna den läsande svenska allmänheten.

Av de tre var Kellgren den utan jämförelse mest inflytelserike. Han var genom sin penna mer älskad och hatad än kanske någon annan i sin svenska samtid, utom måhända konungen själv. Hela sitt korta och brinnande liv ägnade Kellgren, operans damer frånräknade, åt två ting - den svenska vitterhetens fullkomning och det stora slaget för sanning och vett. Andra, både Leopold och Rosenstein, var filosofiskt mer skolade och trängde väl djupare, men det var Kellgren som hade elden och vreden; det var han som utmanade och chockerade i en ström av paradoxer och ironier, som han lärt sig hantera hos den beundrade mästaren: Voltaire.

JOHAN HENRIC KELLGREN hade vid Åbo universitet grundlagt sin livsåskådning. Västgöte och prästson, född 1751 - detaljerna av hans levnad tillhör litteraturhistorien - kom han dit 1768 efter studier i Skara läroverk och låg där, tidvis frånvarande som informator i adliga familjer, bortåt ett årtionde. Kellgren trivdes ganska väl i Åbo, där den humanistiska kulturen under Henrik Gabriel Porthans ledning just inträdde i en blomstringstid. Samtidigt som han drev sina studier till en docentur i latinsk poetik 1774, hängav han sig inspirerad av lärare och studentkamrater, sammanslutna i det vittra Aurorasällskapet, åt egna diktförsök och vidsträckt läsning i den moderna litteraturen. Porthan (om vilken mera i annat sammanhang) ägde andlig öppenhet, vilken kom honom att orien-

tera sig åt tidens riva estetiska strömningar varav hans lärjungar, också den unge Kellgren, tog bestående intryck. Nu tillägnade sig

Kellgren den engelska förromantiken, främst Ossian och Youngs nattstämningar. Men i grunden var Porthan alltjämt fransk-klassiker, och Kellgren än mera. Dennes tidigare poesi var alltigenom fransysk - epigram, satirer, rokokolustigheter, mest efter franska original. Horatius var hans husgud bland de gamle.

Med den eleganta smaken följde Voltaire och den nya filosofin. Som skolpojke hade Kellgren av Dalin och Holberg inhämtat den tidiga upplysningens tänkesätt, nu blev Voltaire hans husgud tillsammans med den radikala franska vänsterfalangen. Kellgren skyr inga följsatser, den helt illusionsfria materialismen blir under lång tid hans andliga hemort. Med La Mettrie, Helvetius och Holbach ser han människan enbart som en del av naturen, i hennes animala villkor, utan att bekymra sig om något slags högre bestämmelse. Under Åbo-tiden översatte och bearbetade han Fredrik den stores cyniska dikt mot dödsfruktan, grundad på Lucretius och La Mettrie, enligt vilken själen bara var en funktion av kroppen: "När blott en droppe blod vår hjärna trycka plär/straxt släcks förståndets ljus och själen borta är"; vad pöbeln och prästerna dikterade. betydde inget i sammanhanget. Sina första poetiskt slagkraftiga uttryck nådde Kellgrens ungdomliga materialism i två dikter skrivna kort efter det han 1777 för alltid lämnat Åbo: Sinnenas förening och Mina löjen. Den förras tema är det erotiska njutningsevangelium, som var en självklar beståndsdel i rokokons livskänsla och livet ut skulle hänföra och plåga Kellgren, som blev dess överstepräst i svensk litteratur. Inspirerad av La Mettrie besjunger han, hur alla människans sinnen i den fysiska kärleksakten förenas och stegrar vällusten; detta var sällhet, den enda som gavs. La Mettrie bland andra ligger också bakom den berömda Mina löjen. där Kellgren gisslar tidens dårskaper men poängen är en annan: vår djuriskhet, bara förmågan att le - inte någon själ, ingen odödlighet - skilde människan från hennes broder apan. Den cyniske antropologen Linné skulle ha kunnat sagt detsamma.

Men ingen kunde jämföras med Voltaire. Om Kellgren av de kämpande materialisterna lärde sig människans plats i naturen, öppnade Voltaire vägen till samtids- och samhällskritiken. Mästa-

rens kamp mot fanatism och vidskepelse, hans passionerade försvar av den religiösa toleransen och hans lysande kvickhet gjorde ett outplånligt intryck på den unge Kellgren. I Åbo Tidningar översatte han prosastycken av Voltaire, han hänfördes av Candide, läste alla dramerna och skrev en predikoparodi som innehöll en hädisk omstuvning av Fader vår. Intelligensaristokrat lika mycket som Voltaire tillägnade sig Kellgren hans förakt för massan, dumheten, den trosvissa sekterismen med kristendomen i spetsen. Man har en känsla av att han med åren kunde honom nästan utantill. I Kellgrens efterlämnade bibliotek stod Voltaires samlade skrifter i 71 band, särskilt älskade han Dictionnaire philosophique och traktaten om toleransen.

Nyåret 1777 överflyttade Kellgren till moderlandet och kom något senare till Stockholm, där han blev informator hos greve Meijerfeldt hos vilken han inhämtade en finare belevnhet. Han ville slå igenom som vitter författare, och lyckades. Inom några år, sedan Stockholms-Posten blivit hans forum, var han den smakdomare till vilken alla lyssnade, hans dikter - kvicka, liderliga - väckte uppseende; snart var han den främste i sin generation. Alltifrån 1780 kunde Kellgren leva som fri litteratör och journalist, understödd av bidrag från Gustav III, vars utkast till teaterpjäser han satte på vers. "Jag har", skrev han, "krupit under tronen, där jag sitter och rimmar vad min nådige herre tänker. Om någon vågar vissla, sveper jag väl in mig i den kungliga manteln, men är man så god och klappar, räcker jag huvudet litet fram." Han fick titel av kunglig bibliotekarie och utnämndes 1785 till kunglig handsekreterare; 1786 hade Gustaf Wasa äntligen premiär på Operan, en lysande framgång inte minst för Kellgren, som samma år av kungen placerades i Svenska Akademien. Som självutnämnt renhållningshjon på den svenska parnassen gick han där och annars hårt fram, hudflängde outtröttligt usla rimmar (, och försvarade i våldsamma gräl med det epileptiska snillet Thorild den anständiga franska smaken (varom nedan). Till ytterlighet känslig och eldfangd slet Kellgren hårt på sina krafter, skrev tidvis föga men omgavs av en skara beundrande vänner - främst Clewberg-Edelcrantz och Rosenstein - som höll honom vid vigör.

Som polemiker och recensent i Stockholms-Posten kämpade Kellgren ända till sin död för upplysningens heliga sak. Startad och

redigerad av bokhandlare Holmberg 1778 fann Stockholms-Posten från början i Kellgren den man, som skulle göra tidningen läst och berömd. Upplysningen, att "muntra och upplysa" ett trumpet folkslag, var redan enligt dess program själva huvudsaken. Det innebar ständigt beredskap från Kellgrens sida. Kampanjer startades och insändare flödade. Vad som flutit ur Kellgrens penna och vad ur hans medarbetares, kan inte alltid avgöras, frågan har varit föremål för ingående utredningar, också andra kunde attrappera den kellgrenska stilen. Säkert är att han som huvudman, passionerad och upprörd, drev de båda fältslagen för Voltaire och det sunda förnuftet.

Den s. k. Voltaire-striden utkämpades i Dagligt Allehanda och Stockholms-Posten 1778-81. Det började i Dagligt Allehanda, vid denna tid Stockholms enda dagliga tidning. Våren 1778 hade Voltaire under dramatiska omständigheter gått bort i Paris, och alla tog itu med eftermälet. Dagligt Allehanda fylldes med ny heter om den märklige mannen, först uppskattande tills en prästerlig insändare grep in och grälet var i gång. Medan Dagligt Allehanda som skrämmts till hörsamhet av Stockholms konsistorium, öppnade sig för angreppen mot Voltaire, anlade Kellgren och Stockholms-Posten moteld. Problemställningen var enkel: Var Voltaire en ljusets ängel och mänsklighetens välgörare eller bara en avskvärd ateist och kristendomsförsmädare? Kellgren slipade sina vapen och gick till attack, understödd av andra, bland dem Pehr Rudin - fattig litteratör och flitig medarbetare i Stockholms-Posten, sedan länge Voltaire-beundrare. Nyåret 1779 satte Kellgren i gång, först över två år senare ansåg han sig färdig med ämnet. Han medgav att Voltaire kanske hade sina fel och förstod, att hans prästsatirer inte gick hem hos de fromma, liksom en älskare inte tålde den som "talar illa om hans maitresse". Indignerad avvisade han den vanliga beskyllningen, att Voltaire skulle vara ateist - han var deist d.v.s. trodde på Gud och odödligheten. Till sist gick allting ut på, vad mästaren uträttat för människornas lycka på, jorden. I sådant var han oöverträffad: Kellgren blir här vältalig och patetisk, talar ur fullaste hjärta. Ingen hade gjort mer än Voltaire för att krossa hindren för mänsklighetens framsteg: fanatismen, vidskepelsen, förtrycket. Hans avhandling om toleransen var fylld av ömhet och medmänsklighet, om parisiska blodsbröllop, religionskrig och troll-

packors brännande nu tagit en ända, var det främst hans förtjänst. Sådant gagnade mer en mänsklighet slagen i bojar än Newtons och Linnés onyttiga upptäckter i naturvetenskapen. Hade inte kejsaren av Kina, Kien-Long, hänryckts av Voltaires storhet och kallat honom "gudomligt ljus" och "övernaturligt snille"?

Alltigenom fängslande är den svenska Voltaire-striden knappast, samma teser tuggas ideligen om. En huvudfråga blev, om Voltaire hade "elakt hjärta" eller inte. Kellgren tog ställning för det senare alternativet, som om hans eget hjärta satts på spel. Men egentligen var saken likgiltig, för honom och hans motståndare var Voltaire, som det sagts, en princip mer än en enskild person. Därav den våldsamma ilska Kellgren vid några tillfällen uppbadade mot sina fiender i Dagligt Allehanda - de "små svarta, arga, dumma", som bäst togs av daga med fluggift. Våren 1779 adlade han den till högstämd trosbekännelse: ur förnuftets ruiner uppstämde nattens ugglor sina sträva skral, när deras ögon sårades av den uppgående dagen; men sanningens sol skulle fortsätta sitt lopp och vid dess middagsljus skulle människorna ånyo upprätta förnuftets tempel.

När Kellgren flera år senare åter samlade sig till ett stort slag för förnuftets sak, berodde det av omständigheter i det gustavianska kulturklimatet. Hans huvudfiende var nu Swedenborg vars himmelska läror under 1780-talet började sprida sig i huvudstadens borgerliga kretsar. Snart ingick de som en kärna i den härva av mystik och hemligvetenskaper som nu tog kaotisk gestalt och insnärjde också hovet och aristokratien i sitt garn. Det var Mesmers animala magnetism, alkemi, drömtydning, skattsökeri och spådomskonst i brokig blandning - nog för att göra en sanningens älskare rasande.

Kellgren lade upp kampen med journalistens sinne för effekter Nyåret 1787 kungjorde han i Stockholms-Posten stiftandet av Sällskapet Pro sensu communi, ett samfund för det sunda förnuftet Dess enda uppgift var att bekämpa tidens ursinne, att "hämnas förnuftets ära". Sällskapet torde ha varit rent imaginärt identiskt med Kellgren själv som emellertid är angelägen om fiktionen. Envar förnuftig medborgare kunde bli ledamot, årlig högtidsdag var den 29 augusti ty då föddes Locke - "den förnuftigaste man som

jorden burit". Varje år skulle tävlingsämnen utlysas, för denna gång två: ett poem över temat *Man äger ej snille för det man är galen* och en översättning av Malebranche. Ett antal teser följde till allmän skärskådan, hopsatta av Kellgren. I sin heliga lidelse framstår de som den fransk-svenska upplysningens magna charta. I punkt efter punkt spikar Kellgren fast, var gränsen går mellan förnuft och galenskap. "Två gånger två är fyra"; en förvillad hjärna och ett förvillat hjärta ägde nära gemenskap; en narr kunde äga talanger men aldrig snille. Tiden var gåtfull - högsta ljus vid sidan om högsta vidskepelse, nu rasade man vaken som om det fanns en medelväg mellan galenskap och förnuft, "ett lagom i ursinnighet". Det var lika orimligt, att samma kropp samtidigt fanns här och i Kina som här och i Tälje. Halv kunskap var farligare än okunnighet, skymning värre än mörker; "drick djupt eller smaka ej", hade Pope sagt. Sant och falskt uteslöt varandra, det gällde att ta parti. Och Kellgren brännmärker sina motståndare, charlatanerna, i en imponerande lista: swedenborgare, guldmakare, magnetisörer, andeframkallare, nummerpunkterare, ambulera de förnedrade människosläktet.

Motinlägg följde, både i Stockholms-Posten och i Dagligt Allehanda. Antiteser hävdade, att ateism och ett fördärvat hjärta hängde ihop; i en swedenborgsk gensaga kungjordes stiftandet av ett mot-sällskap "för bruket av det sanna förnuftet", enligt vilket det fanns en högre, andlig värld och all sanning hade sitt ursprung i Gud. Då ingrep Kellgren ånyo, genom att själv besvara den utlysta poetiska prisfrågan. Han har nu - i den berömda dikten *Man äger ej snille för det man är galen* och dess bifogade *Anmärkingar* - skärpt tonen. Piskan viner över narrarna och fånarna med swedenborgarna i täten. Snart skulle Bälten med blygd famna ett väldigt dårhus, där inget samhällslugn längre fanns. Lagen ropade hämnd och religionen blödde, något måste göras. Med Sokrates, beundrad av 1700-talet, slår Kellgren fast att moralen var en funktion av förnuftet: "all dygd av ljuset är". I Anmärkningarna utvidgade han sina argument och lekte med en materialistisk-fysiologisk själstolkning; lämplig diet borde kunna alstra snillen och swedenborgarna botas med laxermedel. Han buntar ihop Thorild med de swedenborgska svärmarna, angriper ursinnig Swedenborgs galna bok om de himmelska äktenskapen, avrättar den anonyma oneiromantiken eller drömydningen och sprättar i

lysande humör upp den animala magnetismen med alla dess avarter. Glömsk ay sina upplysta principer ropar Kellgren på aktion, dårarna trotsade lagar och förordningar; den teologiska censuren borde ha ingripit mot Swedenborgs skrifter. Oförmodat befann han sig i stridens hetta, till prästernas glädje, teologi han annars avskydde.

Kellgrens kampanj hade dock vissa risker med sig. Den ockultism han brännmärkte frodades vid hovet, omhuldad ay hertig Karl och frimurarna, och det var fara värt att kungen kunde misstycka. Men Rosenstein, som vid denna tid blivit Kellgrens närmaste vän och medarbetare, trädde emellan. Han förklarade skickligt situationen i brev till Gustav III, det gällde att beskedligt upplysa allmänheten om vart svärmerierna kunde leda - förnuftet, sade Rosenstein, är det enda vapen man därvid bör begagna "och detta vapen är alltid segerrikt". Samtidigt införde han i Stockholms-Posten ett vidlyftigt försvar i Pro sensu communis namn, mest ägnat frågan om religionens förhållande till samhället. Rosensteins inställning var densamma som Kellgrens, därmed till ytterlighet pragmatisk: vidskepelserna måste angripas emedan de var samhällsfarliga genom sin välgörande verkan som ordningsmakt hade den lutherska statskyrkan visat sin nytta. Åren 1788-89 fortsatte angreppen mot swedenborgare och magnetisörer i Stockholms-Posten, mest höll väl Kellgren i pennan. I centrum för hans ilska stod nu den nya härden för eländet i Stockholm, Exegetiska och philanthropiska sällskapet med dess inspiratör Carl Fredrik Nordenskiöld, hängiven swedenborgare och utgivare ay den kortlivade tidskriften Medborgaren. Stockholms-Posten uppådade t. o. m. hjälp från Tyskland genom att införa hårdhänt kritik av Exegetiska sällskapet och det svenska swedenborgeriet av ledande tyska intellektuella som Wieland och Klopstock. Sällskapet Pro sensu communi låtsades sammanträde och utlyste nya tävlingsämnen, nu fridsammare, och Kellgren tog - liksom en gång Erasmus - itu med temat dårskapens nöjsamhet i en längre artikel, där han gladdes över de pekoralister han så länge avbasat i sin tidning och föreslog bildandet av ännu ett sällskap, Pro auctoribus ridiculis (För löjeväckande författare), där Swedenborg borde intaga hedersrummet. Då och då dammade han på "vår med- och swedenborgare" Nordenskiöld, bl. a. hans galenskaper i den nämnda oneiromantiken, vilket Nordenskiöld besvarade med

glödande hat, först i Medborgaren - Kellgren vore ett av svenska parnassens "vittra kräk" - sedan i en skoningslös dödsruna i en tysk tidskrift efter fiendens bortgång.

I sin batalj mot swedenborgarna och magnetisörerna nådde - Kellgren höjden av sin polemiska bana. Han överflödar av kvickhet, ironier, paradoxer, patos. Som en vredgad Apollo slungar han ut sina blixtar. "Sanningen är enkel", sade han; med hela upplysningsfilosofien trodde han att det oförvillade förnuftet alltid kunde känna igen den. Det var om den frågan striden stod. Om Kellgren inför den allmänna opinionen, vilket inte är så alldeles säkert. tedde sig som segrare på valplatsen, tillhörde framtiden snarast hans motståndare. Snart var ingenting enkelt längre, mot den fördolda sanningen trängde filosofien på andra vägar än förnuftets.

Men ännu så länge visste Kellgren ingen annan. Som företrädare för allt vi kallar upplysningsfilosofi hade han ingen medtävlare i Sverige. Han, eller någon annan, gav i Stockholms-Posten 1781 en definition av dess innebörd: den är läran "att sätta sig över alla fördomar ... för att endast följa förnuftets ljus och att i levernet lägga människokärlek till grundval för alla dygder". Denna filosofi var en skapelse av 1700-talet, då mänskligheten tagit ett jättekälv framåt mot humanitet och civilisation. tack vare en rad fransmän som gjort en lika stor epok i "den moraliska och politiska världen" som naturforskarna i den fysiska. Utvecklingen innebär, att man gjort sig kvitt en massa gammal bråte, förlegade idéer som i århundraden förtryckt människorna. Främst bland dem kom kristendomen. Som kritiker och försmädare av prästerskap och kyrka fyllde Kellgren alla krav som kunde ställas på en Voltaires och encyklopedisternas lärjunge. Försiktigheten bjöd väl honom att gå varligt fram, det hände att han av taktiska skäl bugade sig för den lutherska kyrkan. Men ingen tvekan råder om hans hjärtas mening, som i Stockholms-Posten tog sig ogenerade uttryck. Prästföraktet, gångbart sedan Lovisa Ulrikas och Dalins dagar, hörde till den goda tonen i de kretsar där Kellgren rörde sig, och han sparade inte på krutet. Vördiga prostmagar erbjöd förträffliga måltavlor för hans satir, han gycklade med eländiga predikningar, prästerligt hyckleri och intolerans. Hur lyckliga var inte universiteten, där teologiska fakulteter förklarade gudaläran så att det lände till både hjärtats och levernets förbättring!

Men Kellgren vågade sig ut på djupare vatten. Efter allt att döma vidhöll han ända till slutet sin ungdoms materialistiska grundsyn, någon plats för Gud och en odödlig själ fanns inte heller i hans mogna tankevärld. Kellgren ter sig som den främste svenske företrädaren för den nya, upplysta hedendomen; till skillnad från mästaren Voltaire hade han löpt linan ut och hamnat i ateismen - något monument till Gud kunde han aldrig uppresa. Om Stockholms-Posten väckte tanken på en "allmän religion" för alla jordklotets innevånare, så var det en aktion i toleransens och folkförbrödringens intressen och inget uttryck för något religiöst behov hos Kellgren. Bibeln föraktade han, "idelt gallimattias" sade han i tidigare år. Sådana yttranden fälldes i brev till förtrogna vänner, men också offentligt kunde han rasande eller ironisk kasta sig över den kristna religionen som frälsningsinstitut, för att inte tala om den lutherska teologien. Stockholms-Postens läsare fick veta, att man aldrig kunde vara nog okunnig i teologi och metafysik - den förra var "ett månghövdad, giftigt, förödande missfoster, som borde utrotas från jorden". En större religionsdebatt inledde Kellgren 1781 med artikeln "Om svårigheten för en god christen at vara stor poet". Där utvecklade han tesen, att den kristna tron förkvävde den fria och sinnliga inbillning som var poesiers livskraft men låtsades sedan ångra sig: en god vers gällde ingenting mot en gudomlig sanning, det vore bättre att en enda själ blev salig än tio skalder odödliga. Fromma insändare förnekade värdet av den liderliga poesi Kellgren ömmade för och där han själv - en religionens fine och "indirekte undergrävare" - nått mästerskapet. Kellgren framhärdade, betygade drypande av ironi sin vördnad för "vår dyra kyrka" och beklagade romarna, som i sitt hedniska mörker inte fattade att ingen dygd fanns utanför kristendomen. Sådana formuleringar var oantastliga, liksom Kellgrens från Voltaire övertagna metod att tala om Muhammed eller Stora Lama, när han menade vår egen lutherska Gud. Det heliga var inget för honom, av Stockholms-Posten kunde den svenska allmänheten för första gången inhämta att religiös tro och fanatism var sak samma; "all tro är sekt".

Därmed hade moralen för Kellgren förlorat varje kristen grund. Det hade väckt skandal när Pierre Bayle hundra år tidigare hävdade, att ett samhälle av idel ateister kunde fungera och vara dygdigt - för

den radikala upplysningsfilosofien var saken självklar. Eftersom inga straff eller belöningar väntade i ett kommande liv, var dygden en rent jordisk affär. Kellgren som så många andra fascinerades av Helvétius' cyniska morallära, som gjorde egoismen till drivfjäder för alla ädla handlingar. Han besjunger den i Våra villor: allt gott vi gjorde, flöt "från nit för egen vinst och väl". Människan levde bara av egna resurser. Med chockerande öppenhet uttryckte Kellgren tanken, här som den romerska stoans lärjunge, i den tidiga dikten En stadig man: "Vad Gud behövs? Han har sig själv".

Den kristendomskunskap Kellgren förkastade hade sin högborg vid universiteten, jämte en massa annan lärdom han fann onyttig. Det gustavianska universitetsföraktet nådde hos Kellgren sin oöverträffade höjd och blev ett huvudnummer i den kamp för ljus och framsteg han förde i Stockholms-posten. Utan att förtröttas lyckade han med död lärdom, vad han kallade "gräl och pedanteri". I en mortalitetslista 1779 får man veta, att under året 496 personer drunkat i akademiskt gräl och 5 dött av skabb och metafysik. Ett särskilt gott öga hade Kellgren till Lunds universitet och dess "höglärde ekonom" professor Trozelius; tänk att det fanns så många lärde i Skåne, att man kunde utge ett helt lexikon över dem! Gång på gång kastar han sig över det akademiska disputationsväsendet. De flesta akademiska avhandlingarna passade bäst för kryddboden, ingen visste vem som skrivit dem, själva disputationsakten var ett meningslöst gyckelspel. Studenterna bara förnötte sin tid, uppvaktade inspektör, drack öl på källare och piskade upp gesäller. Kategoriskt utdömde Kellgren (1781) hela den latinkultur, som var gymnasiernas och universitetens livsluft. Den bjöd bara på ordskräp och syllogismer, latinet var blott en vacker mask för "vanskapeliga foster"; ljus och vetenskaper, säger Kellgren och anknyter till den frihetstida diskussionen, borde spridas på modersmålet. Med hela makten av sin penna ställde han sig på den moderna, borgerliga kulturens sida. Lärdom och upplysning var motsatta begrepp, mänskohjärtat det enda värt att studera.

Under de sista åren av sitt korta liv förändrades Kellgren. Han blev allvarligare och innerligare, den förföriska sensualismen och de ystra lekarna i Stockholms-Posten, vars ägare han nu var, roade honom allt mindre. Den nya skapelsen kom till och visade honom

från en ny sida, som den rena, självförglömmande kärlekens sångare. Hjärtats krav hade han aldrig förnekat, vid 1780-talets slut upptäckte han den romantiska känslvärlden, som i kärlekens namn besjälade den döda naturen, längtans egentliga föremål. Impulser från dansk och tysk lyrik bidrog därtill, men ännu mera Rousseau, vars evangelium Kellgren som så många andra utan svårighet förenade med sin dyrkan av Voltaire.

Samtidigt kom Kellgren alltmer att intressera sig för samhällsproblemen. Längre godtog han utan närmare eftertanke monarkien; den "upplysta despoti" som många i den franska upplysningen talat väl om, hade han inget emot. Som avlönad hovlitteratör lovsjög han pliktskyldigt Gustav III: "Ja Gustaf det är dig jag ser, / mitt bröst av dyrkan fylls, / jag faller för dig ner". Men när kungen stramade åt tyglarna och slutligen med förenings- och säkerhetsakten 1789 krossade den svenska friheten, kunde Kellgren med sitt hat mot allt förtryck inte vara med längre utan sällade sig till oppositionen. I hans politiska katekes var begreppet frihet själva honnörsordet. Därför hörde han till de svenskar, som hälsade den franska revolutionens utbrott med hänförelse. Vid berättelsen därom, skrev han till Rosenstein, grät han som ett barn, "som en man". "Himlen vare lov! Det finns då på jorden ännu ett folk, som har känt sig vara människor", detta var resningen av en nation "som störtar för att uppbygga". Skräckväldet och fanatismen gjorde honom visserligen upprörd, för pöbelns förlöpningar hade han lika litet hjärta som någonsin Voltaire men principen, själva revolten, var en frukt av den upplysningsfilosofi som skulle befria mänskligheten. Därom handlade dikten Ljusets fiender (1792); eldsvådan på Söder var inget skäl att släcka ut allt ljus.

Det var den mogna Kellgrens fasta övertygelse, ännu när han trött och sliten efter långvarig sjukdom 1795 gick bort, att en nation genomsyrad av förnuftiga tänkesätt kunde bereda sin egen lycka. Ingen var i detta sammanhang mer moralist än Kellgren. Den romerskt draperade civism, som nu blivit högsta mode i Frankrike och borde bli det i Sverige, betydde att dygden genom-trängde varje medborgare. Det finns, sade Kellgren, "en pöbel som åker i vagn och en annan som går till fots", men båda kunde uppfostras till nyttiga samhällsmedlemmar. Det var upplysningens sak.

Poeterna borde med löjets hjälp bekämpa laster och dårskaper och filosoferna ersätta kristna villfarelser med ett slags förnuftets moralkatekes, som predikade "ljus, sanning och dygd". Hela Kellgrens patos låg i dessa ord.

38. Nils von Rosenstein. Osignerad karikatyr. Kungl. biblioteket.

Rosenstein

Ingen kom, under Kellgrens senare år, honom närmare som upplysningsman än Nils von Rosenstein. Nära vänner och medarbetare blev de först tämligen sent på 1780-talet, för ingen av sina samtida hyste Kellgren större förtroende än för Rosenstein och det blev denne, som efter skaldens bortgång utgav hans skrifter och försåg dem med ett företal. Samma tjänst gjorde Rosenstein andra av de gustavianska författarna. Han var rådgivare, tröstare och vän åt dem alla, en osjälvisk och rättskaffens människa som i ett slags allmän lycksalighet såg upplysningens ädlaste frukt. "Sammhällets människa" kallade Leopold honom.

Som son till frihetstidens främste läkare, Nils Rosén von Rosenstein, ägde Nils VON ROSENSTEIN det yppersta påbrå. Dock tycks han mera ha präglats av sitt moderne - modern var en Hermansson, hans morbror det bekanta riksrådet greve Mattias von Hermansson, litterat och oformligt fet, och morfadern den skytteanske professorn Johan Hermansson, lysande vältalare. Född 1752 lämnade Rosenstein Uppsala universitet redan 1771 efter studier för bl. a. Ihre och grekprofessorn Floderus. Akademiska ambitioner hade han inga utan ville söka sin lycka i verken, inskrevs i Kanslikollegium och avancerade omsider (1778) till sekreterare i utrikesexpeditionen under Ulrik Scheffer. Snart gjorde sig Rosenstein bekant också i huvudstadens vittra kretsar, blev ledamot av samfundet *Utile dulci*, där han prövade lyckan som åminnelsetalare, och kallades 1782 av Lovisa Ulrika till ledamot och sekreterare i den inom kort, med hennes bortgång, upplösta Vitterhetsakademien.

Nyåret 1783 anlände Rosenstein till Paris för att under två år - först under Creutz, sedan under Staël von Holstein - sköta tjänsten som ambassadsekreterare. Det gjorde han med framgång, men viktigare blev de intryck han mottog av den franska kulturmiljön. I Uppsala hade han grundlagt en solid klassisk bildning och av de moderna var fransmännen tidigt hans män, nu upplevde han dem på ort och ställe. Genom Creutz infördes Rosenstein i salongerna och lärde känna ett urval av filosoferna, främst Marmontel och d'Alembert, vars mottagningar i Franska akademiens sekreterarbostad i Louvren han ofta besökte; flera år senare minnestalade han över honom i Vitterhetsakademien. I brev till Kellgren våren 1783 redogjorde Rosenstein för sina intryck, som bekräftar vad vi också annars vet. De franska filosoferna hade på sistone förlorat något av sitt forna anseende; de skyllde själva på dem som gått till radikala ytterligheter, bland dem Voltaire, efter vars bortgång de beslutat sig för att vara försiktigare, någon sekt ansåg de sig inte längre bilda. Rosenstein lät sig utan tvivel påverkas, i sin livslånga entusiasm för upplysningen blev han aldrig utmanande.

Hemkallad 1784 blev Rosenstein informator för den sexårige kronprinsen Gustav Adolf och fick kansliråds titel. I ett årtionde slet han med sin pedagogiska uppgift, skenbart tacksam till en början.

Rosenstein kom därmed att ingå i det vardagliga hovlivet och trädde i allt närmare förbindelse med Gustav III. Han hörde till de trogna vid kungens aftonunderhållningar och räknades snart, inte utan skäl, som en av dennes favoriter. Men han missbrukade aldrig sin ställning, höll sig utanför de partier och intriger som frodades kring kungen och gav honom - uppriktig och orädd - också ovälkomna råd i politiska frågor. Under finska kriget flödade breven mellan dem, Rosenstein ogillade både kriget och 1789 års envælde men bevarade ända till slutet sin personliga tillgivenhet för monarken.

Notoriskt duglig och omdömesgill bekläddes Rosenstein med andra maktpåliggande hedersuppdrag. De gjorde honom till den mest inflytelserika av det slutande 1700-talets officiella kulturpersoner i Sverige. Rosenstein blev 1785 kanslerssekreterare för Uppsala universitet, vilket betydde att han länge vikarierade för den spåde kronprinsen-kanslern och som kansler till gagnet föredrog alla universitetsärenden för Gustav III. 1786 kallades han av denne till ständig sekreterare i den nystiftade Svenska Akademien. Mer än någon i samtiden var Rosenstein en de vittra och lärda akademiernas människa, han tillhörde dem alla och gjorde också i Vetenskaps- och Vitterhetsakademierna betydande insatser. Som Svenska Akademiens sekreterare i nära fyrtio år, ända till sin bortgång, blev han ett slags den gustavianska kulturens själv-skrivna huvudman. Men härska ville han aldrig, det låg mot hans natur. Rosenstein var en kompromissens och eftertankens man temperamentslös och lite bekväm av sig, ändå en arbetsmyra när han ville och med en hjärtats värme, som skaffade honom vänner överallt.

Något omfångsrikt författarskap hann ämbetsmannen Rosenstein inte med. Nästan allt han skrivit är mer eller mindre självpälagda beställningsarbeten - minnesteckningar, presidie- och sekreterartal i akademier, företal till andras arbeten. Som högtidstalare och stilist var Rosenstein av sin samtid mycket beundrad, och obestriddligen höjer han sig ibland till en ovanligt ren och osmyckad vältalighet. Men dessemellan är han mångordig och slingrande. Rosenstein, sade Thorild, som alls inte tyckte illa om honom, leder läsaren "intill, ifrån, omkring den sanning som man vill finna"; Kellgrens piska var inte hans.

Vid några tillfällen tog Rosenstein som offentlig talare itu med ambitiösa filosofiska utredningar. Föga märkliga är hans *Anmärkingar om Vitterhet och smak*, upplästa vid Svenska Akademiens högtidssammankomst 1787. Ämnet, varom mera i annat sammanhang, hörde till de sedan länge uttröskade: fanns det en för alla tider och nationer giltig estetisk smak eller inte? Rosenstein har just inget originellt att säga, vill närmast på erfarenhetens grund gå en medelväg. Därtill vidgar han perspektivet och angriper den tes av Rousseau, som sysselsatte hela det senare 1700-talet. Vitterheten, en stegrad litterär odling, ledde inte som Rousseau menade till statens fördärv och sönderfall, alla historiska exempel tydde på motsatsen. I Frankrike och England hade både vitterhet och statskonst länge blomstrat, allt visade att nationernas seder hyfsades och förädlades ju mer litteraturen odlades och upplysningen spreds.

Rosenstein utvecklade temat vidare i sin mest bekanta skrift: *Försök til en afhandling om uplysningen* (1789, tr. 1793).

[Längre hann ej Sten Lindroth. En viss uppfattning om vad han kunde ha skrivit härom ger hans beskrivning i Vetenskapsakademiens historia II, s. 37 ff:]

Rosensteins mest kända insats som Vetenskapsakademiens ledamot är det tal, varmed han i augusti 1789 lade ner sitt presidium: *Försök til en afhandling om uplysningen*. Talet - som i sitt utvidgade, tryckta skick svällde ut till en bok på över 200 sidor - är mycket berömt. Det enda av presidietalen som från den synpunkten tål en jämförelse, är väl Linnés lovsång över insektslivets under femtio år tidigare. Men där Linné bjöd fakta, serverade Rosenstein resonemang, övertygelser, sin filosofi kort sagt. Hans tal *Om uplysningen* är en skrift av utomordentlig ambition. Rosenstein gör det inte lätt för sig; vad han vill ge är ingenting mindre än "en rätt filosofisk kännedom af människan", han vill måla henne sådan som hon är" för att sedan demonstrera, hur det mänskliga samhället bör vara beskaffat. Ty Rosenstein var i högsta grad, vad Leopold kallade honom, "Samhällets människa". Hans egentliga tema är upplysningens nytta och nödvändighet för medborgarnas

lycka och statens framåtskridande. Det är, säger Rosenstein, lagarnas och statsförfattningarnas grad av fullkomlighet, som är "sjelfva aplysningsen". Medborgaranda, patriotism - de var för honom de främsta av dygder, men de måste genomlysas av det upplysta förnuftet. Locke och Montesquieu är Rosensteins gudar; i statsläran gör han till sina de stora tankar, med vilka engelska och franska filosofer och historiker sedan ett sekel tillbaka sökt garantera människans lycksalighet som samhällsvarelse. Förnuftet, upplysningen, lär oss nödvändigheten av ett fritt, demokratiskt statsskick och ett fritt näringsliv och att hata tvång, förtryck och obskurantism från de maktägande. Friheten att tänka och skriva hör till medborgarnas oförytterliga rättigheter. "Fåfängt, fåfängt", utropar Rosenstein, "smickrar sig någon magt, at kunna förstöra det Sanna." Rosenstein är optimist, i sin hyllning av sanningens oövervinnerliga makt blir han vältalig och patetisk. Människan, försäkras han, är född för sanningen, i dess tecken skall samhällen och stater oavbrutet gå framåt mot ökad fulländning och fördomar, villfarelser och dårskaper utrotas. Sanningen var ingen leksak, inte till för sin egen skull. Den fick "et högre värde" först när den bidrog till människans lycka. Det ljus som var upplysningens sinnebild, skulle visa oss den väg vi borde vandra till vår borgerliga sällhet, genom att inrätta samhället förnuftigt och genom att lära oss härska över naturen med vetenskapens och konstens hjälp. "Den som genom åskledare bevarar sit hus, han uppför sig i den delen som en upplyst människa och skördar deraf nytta."

Här måste Akademiens sekreterare, Wilcke, ha nickat instämmande. Vem hade satt upp åskledare om inte han? Rosensteins ståtliga presidietal rörde sig väl mest på marker, som låg utanför Akademiens uppodling, men dess patos hade dock besjälats Vetenskapsakademien under det halvsekel hon funnits till. Utilismen, kampen mot villomeningarna och den glada framtidstron hade varit kärnan i Akademiens verksamhet, hon hade varit själva härden för upplysningen i det frihetstida Sverige. Wilcke som i förväg fått Rosensteins tal till genomläsning, var förtjust. Hans nöje av lekturen hade varit "obeskrifweligt" han spådde att "werkan af detta arbete blifwer nödvändigt så stor som vidsträckt". Däri fick han rätt. Få svenska skrifter från den tiden väckte sådant uppseende som Rosensteins avhandling. Men det sammanhängde

väsentligen med tidpunkten för dess utgivande, sommaren 1793, fyra år efter föredragandet i Akademien. Enligt vad Rosenstein själv angav, skulle uppskovet ha berott på att flera presidietal väntade på att bli tryckta före hans. Något har det väl också betytt, att han arbetade vidare och byggde ut sin avhandling. Nu kom den sedan hatade Reuterholmska mörkret börjat breda ut sig, därav rabaldret. Den hatade "pillerkoppen", som hertigen kallade honom, hade förvisso beska piller att bjuda obskuranterna; vad han skrev om tryckfriheten föreföll riktat direkt mot Reuterholm. Medan Kellgren och Leopold, Rosensteins trogna vänner och vapendragare, överljutt prisade hans bok om upplysningen som ett mästerverk och studenterna vid universitetet kastade sig över den, fördömde Reuterholm den obesedd som ett avskyvärt jakobinskt foster och lät åtala den entusiastiska recensionen av talet i Stockholms-Posten. När han två år senare ville komma Rosenstein själv till livs, valde han att stänga Svenska Akademien - Vetenskapsakademien, där Rosenstein hållit sin revolutionära predikan, gick fri.